

Мирослав М. Поповић

Одељење за историју

Филозофски факултет Универзитета у Београду

miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0001-5917-9186>

Колективни страхови у контексту друштвених наука и европске и српске позносредњовековне историје: основна тумачења и чињенице*

Апстракт:

У овом раду аутор ће покушати да, у виду прегледа, прво објасни појмове страха и колективних страхова, тј. како се они тумаче у друштвеним наукама и у историјској перспективи, а затим да на европским и српским примерима из позносредњовековне прошлости прикаже како су се колективни страхови испољавали. Примери и интерпретације у чланку су само један од могућих избора који је сачињен да би се дала основа за проучавање страха у позносредњовековној европској историји. Пре свега, биће речи о страху од Другог, било спољног или унутрашњег непријатеља, и страху од ненаданих ванредних ситуација, које су доносиле смрт и материјалну штету, изазване болестима и природним непогодама.

Кључне речи: емоције, страх, колективни страхови, средњи век, Европа, Србија.

Страх, колективни страхови, историја

и друштвено-хуманистичке науке: кратак увод

У следећим редовима покушаћемо да објаснимо емоције и колективне страхове у историјском и контексту друштвено-хуманистичких наука, па сматрамо да, на почетку, можемо представити како се такве појаве тумаче у антропологији:

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научно-истраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163).

„Будући да се историја никад не може поновити у истом виду, да је немогуће (или барем етички неприхватљиво) спровести експеримент у ком би све променљиве биле контролисане, те да људи имају веровања, жеље, осећања, наде, страхове, очекивања и да феноменима и догађајима приписују значења, друштвене науке, по мишљењу плуралиста, због специфичне природе сопственог предмета проучавања, морају изградити адекватне експланаторне моделе и концепте да би друштвене феномене објаснили“ (Kulenović 2016, 108).

„(...) Објаснити људско понашање не значи дедуковати узрочно објашњење из некакве, претпостављено од контекста независне, универзалне премисе. Идеја о томе шта стварност јесте зависи, наиме, од концепата којима се људи служе у неком ‘облику живота’. Ти концепти нису универзални, већ припадају појединачном ‘облику живота’, а значење стичу кроз односе с другим концептима својственим том ‘облику живота’ (Kulenović 2017, 15).

Џоана Берк сматра да се људима из прошлости који су осећали страх може једино приступити анализом онога што су оставили за собом, а значење страха добија кроз културни језик и обреде. Анализом извора ове врсте историчари су у могућности да прате флукуације у природи „страха“ на начин како се емоција чини видљивом у језику и симболима. Емоције се могу пратити у историјским изворима само у мери у којој превазилазе изолованост индивидуалног психолошког искуства и представљају сопство у јавности. Тако је антрополог Клифорд Герц изнео у делу *Тумачење култура*, „не само идеје, већ и емоције, су културни артефакти у човеку“ (Bourke 2005, 7; Geertz 1973, 81). Емоција страха је у основи повезана са телом, он се осећа, тј. емоција страха се не може свести на осећај страха, али она није присутна без осећаја. Тело није само оквир кроз коју се емоције изражавају, пошто дискурс обликује тела, а, с друге стране, тела такође обликују дискурс. Емоције су у основи конституисане, тј. други елементи су укључени у стварање сопства у динамичном процесу који је, истовремено, „настајање“. Пошто тело има улогу у друштвеном деловању, осећај страха није само украс емоције, већ представља „оно што боли“ – најнесводљивију „реалност“ историје

појединца. Све људске интеракције су засноване на емоционалном изражавању. Границе између страха и других емоција нису јасно дефинисане, тј. разликовање страха од ужаса, запрепашћења или изненађења. Иако страх има снажну претензију да буде једна од најдоминантнијих емоција, његов статус зависи од разлике између „једноставних“ емоција (као што је страх) и „сложених“ (као што су ужас, гађење, страхопоштовање и љубомора), које све садрже елементе страха (Bourke 2005, 8). Макс Вајс износи да, пошто је страх „клизав“ појам, има смисла када Сара Ахмед, феминистичка списатељица и независна научница, идентификује начине на које страх не само да „смањује“ тело, већ и „може чак дозволити неким телима да заузму више простора“ кроз идентификацију са колективним телом и тај страх може, с једне стране, структурирати границе емоционалног дискурса и праксе, а истовремено понекад испуњавати те структуре различитим садржајима емоционалног искуства (Weiss 2012, 7). Френк Фуреди наводи:

„Страх је постао заједнички именоватељ тврдњи уопште (...) У ствари, наратив страха је постао толико широко асимилуван да се сада свесно изражава на персонализован и приватизован начин (...) У претходним епохама, када је политика страха имала снажан утицај људи су ретко страх видели као самостално питање (...) Данас, међутим, јавни страхови се ретко изражавају као одговор на било који конкретан догађај. Уместо тога, политика страха обухвата сензибилитет према животу уопште (...)“ (Furedi 2005, 130).

Иако је свакако тачно да „страх често служи као основа за јавни дискурс“, историчари и други аналитичари страха требало би да буду опрезни да не помешају расположења или епизоде са безвременским и суштинским историјским истинама или условима (Weiss 2012, 8).

Владимира Илић сматра да су емоције, тј. емоционална стања настала као последица реакције на ситуације, чинове и објекте из социокултурног контекста, који, повратно регулише емоционално изражавање (Пић 2014, 14-44). Бојан Жикић у *Антропологији шела* такође износи да су осећања културни производи који имају улогу у конструисању моралне заједнице и њихово исказивање је вид културног саобраћања (Жикић 2018, 284-290).

Основама културолошких представа могу се сматрати колективне представе, путем којих се изражава колективна стварност једног народа и његовог духовног искуства. Када је покушао да реконструише како функционише колективна свест, Емил Диркем је схватио колико су важне колективне представе, а оне су, пре свега, религијског карактера, пошто религија има моћ пројекције колективног бића у којој се препознаје појединачна свест. Религијски занос је, стога, између осталих, преносилац осећања верности, припадности и обожавања колективне слике, кроз коју друштво сагледава себе. Један од садржаја колективних представа јесте културни аспект колективне стварности, као учесник у обликовању појединачног и колективног идентитета (Воšković 2014, 360-361; види Dirkem 2007, 55-83).

Хејзел Роуз Маркус и Шинобу Китајама износе мишљења према којима ставови појединаца нису у супротности са ограничењима и принудама спољнег колектива, нити појединци добровољно бирају да постану делови овог спољнег колектива, те следи да је сопство друштвено инхерентно интегрални део колектива. Независни поглед даје примат односу између сопства и других. Сопство проистиче само из везе појединца са специфичним „другима“ у колективу. Нема сопства без колектива, сопство је део који постаје целина само у интеракцији са другима (Markus & Kitayama 1994, 570). Аутори под „колективном реалношћу“ подразумевају културне вредности и са њима повезане еколошке, историјске, економске и социополитичке факторе. Културне идеале и моралне императиве одређене културне групе оживљава низ различитих обичаја, норми, сценарија, пракси и институција које спроводе трансформацију колективне реалности у, добрим делом, личну или психолошку реалност. Ови социопсихолошки производи и процеси чине „реалним“ основне идеје друштва (Markus & Kitayama 1994, 572). Као резултат напора да се одговори или прилагоди низу специфичних епизода које чине део живота појединаца, будући да су обликовани нормама, праксама и институцијама које подржавају основне идеје културне групе, развијају се одређене уобичајене психолошке тенденције. Тако настају „аутентична“ искуства појединаца, процедурални начини размишљања, осећања, тежњи, сазнања, разумевања, одлучивања, управљања, прилагођавања, који се већим делом структуришу, ојачавају и одржавају ограничењима и могућностима одређених друштвених епизода у локалним световима појединаца. Људи који

живе у оквиру друштва чије дневне праксе и формалне институције промовишу независност не само да ће веровати већ и имати искуство да су аутономна ограничена сопства која се разликују од осталих чланова колектива (Markus & Kitayama 1994, 573). Велики део свакодневних ритуала, друштвених пракси и институција заједно раде на елаборирању и објективизирању погледа једне културе шта је сопство и шта би оно требало да буде. Независност и аутономија тако постају „природни“ режими постојања, феномени „близу искуства“, како наводи Герц (Geertz 1975, 47-49). Субјективна аутентичност или „природност“ овог режима је функција степена слагања између уобичајених психолошких тенденција и културних и друштвених система који се заснивају на овим културним императивима (Markus & Kitayama 1994, 574).

Марија Јаримовиц и Данијел Бар-Тал објашњавају механизме путем којих емоција страха настаје и манифестује се. Страх се може тумачити као примарна аверзивна емоција настала у ситуацијама претње и опасности по организам (особу) и/или њену околину (друштво) и као средство које омогућава адаптивно реаговање на њих. Претње и опасности могу проићи из ситуација садашњости или бити генерализоване из прошлих искустава. Такође, могу се довести у везу са одређеном особом или са колективним ситуацијама, попут политичког прогона, терористичког напада или рата. Кад се говори о примарном афекту, страх је у блиској вези са хомеостазом. На нивоу друштвених емоција, страх је један од саставних делова сложенијих реакција и осећања, као што су паника, страх, анксиозност, очај, опрез, покорност, кривица, стид, стидљивост или кукавичлук, и комбинује у себи физиолошке и психолошке реакције да би се што више повећала вероватноћа преживљавања у опасној ситуацији. Реакције страха могу се изазвати и кроз свесну процену ситуације, мада се често активирају аутоматски и доводе до несвесне обраде или суочавања са опасношћу на рутински начин, иако су намера или размишљања можда били другачији. Један од механизма побуђивања страха је путем свесне процене, а други представља примарни страх, путем аутоматских и несвесних реакција (Jarymowicz & Bar-Tal 2006, 371).

Страх се може стећи путем информација о одређеним предметима, догађајима, људима или ситуацијама за које се претпоставља или зна да угрожавају особу или њено друштво. Ове информације о претећим или можда претећим стимулусима, стечене учењем, чувају

се као имплицитно или експлицитно памћење о емоционалним ситуацијама и ове врсте памћења утичу на процену одређене ситуације. Сећања никада нису копије информација које се добијају учењем, већ су пристрасна, модификована или реконструисана на основу ускладиштених и апсорбованих информација и, стога, страх може бити изазван широким спектром знакова, а да многи од њих на самом почетку нису подразумевали ни претњу ни опасност. Искуство страха које дуго траје ствара велики број ефеката. Прво, због њега приоритет добијају информације о потенцијалним претњама и шире се асоцијативне мреже информација о претњи; прецењују се опасности и претње, олакшава селективно проналажење информација везаних за страх. Долази до повећаног очекивања претње и опасности и даје се на значају процедуралном знању које је било ефикасно у суочавању са претећим ситуацијама у прошлости; може доћи до потискивања и неконтролисаног утицаја несвесног афекта на понашање, до мотивације одбране и заштите од догађаја који се доживљавају као претећи. Ако се последње наведени покажу неефикасним, страх може проузроковати агресивне поступке против перципираног извора претње; људи некад започињу борбу, чак и када се тиме мало или ништа не може постићи (Jarymowicz & Bar-Tal 2006, 372).

Јаримовиц и Бар-Тал објашњавају колективне емоције и страхове, како настају и њихову друштвену условљеност. Емоције се такође деле међу људима и могу се изазивати мање-више истовремено код чланова групе. Постоје претпоставке да, попут појединаца, које може карактерисати доминантна емоција, и друштва могу развити колективну емоционалну оријентацију. Одавно постоји идеја да друштво, или посебно култура друштва, обликује емоције појединаца и до тога долази услед одређених заједничких искустава, социјализације и услова у друштву, који укључују изложеност заједничким информацијама, дискурсима, симболима, моделима, епистемичким ауторитетима, нагласцима, вредностима, нормама, наративима, веровањима, ставовима, утицајима и учењу. Под утицајем ових фактора јавља се одређена емоција, а она потом може попримити облик колективне емоционалне оријентације на коју делују емоционална атмосфера, клима и култура. Емоционална атмосфера се односи на колективну емоционалну реакцију коју колектив може манифестовати као резултат доживљавања одређеног догађаја. Емоционална клима карактерише колектив када је емоционална трај-

на оријентација повезана са основном друштвеном структуром и политичким програмима. Елиот Р. Смит и група колега око њега предложили су теорију међугрупних емоција на основу осећања друштвеног идентитета чланова групе. Тако, према овим ауторима, појединци могу тумачити одређене догађаје или услове као чланови групе (тј. када је друштвени идентитет истакнут) и као резултат тога могу искусити одређену емоцију која произилази из ситуације, чак и ако нису лично присуствовали ситуацији. Такође, сматрају да емоционалне реакције које произилазе из когнитивне процене ситуације играју важну улогу у обликовању међугрупног понашања (Jarumowicz & Bar-Tal 2006, 374-375). Даље дефинишући колективне страхове, Јаримовиц и Бар-Тал наводе:

„Дуготрајно искуство насиља утиче на лични живот чланова друштва и обележава њихово понашање. Свесни смо да услови и искуства нерешивих сукоба изазивају низ негативних емоционалних колективних оријентација као што су страх, бес или мржња (...) Поред ширења веровања и пројекције опасности, страх се, у ситуацијама нерешивих сукоба, шири и путем друштвене заразе, јер чланови групе емпатично апсорбују страховиту реакцију својих сународника. Коначно, можемо претпоставити да се страх шири и кроз обрасце понашања, како чланови групе утичу једни на друге путем моделирања и имитације у различитим јавним ситуацијама. Укратко, страх у ситуацијама нерешивих сукоба односи се на конкретне претње и опасности као што су могућност губљења живота, повређивања, губитка имовине, постајања избеглицом, великих економских потешкоћа, и тако даље. Он се изазива и шири у колективима релативно лако, брзо и углавном аутоматски“ (Jarumowicz & Bar-Tal 2006, 378).

Јоанис Д. Евригенис сматра да, гледано из биолошке перспективе, ментални механизми (пре свега коришћење спољних ентитета за поређење и контраст, којим често допуњавамо своје разумевање нечега на корисне начине тако што га супротстављамо нечему другом) могу да се посматрају као одбрамбени механизми који нам омогућавају да наставимо да постојимо. Страх као другачији механизам, са сличном функцијом, у превеликој мери паралише,

али премало страха може бити смртоносно. Реална количина страха нам омогућава да осетимо опасност и предузмемо мере да је спречимо. Када је у питању страх од непријатеља, у њему се на извештан начин ова два механизма сусрећу. Како наводи аутор, „Спољашњи ентитети нам говоре нешто о томе ко нисмо, а појава једног може променити наш поглед на другог. Дакле, нова претња на хоризонту може довести до формирања савеза између раније неповезаних и некооперативних појединаца или група. Процес кроз који ове нове групе настају и резултујућа идентификација са њима и чланство у истим трансформишу идентитете њихових чланова. Кроз супротстављање, појединци често откривају нове границе. Питања која се можда никада не би појавила налазе свој одговор у начину на који се неко осећа према пракси других. Изложеност њиховим начинима и обичајима помаже нам да усавршимо своје разумевање себе“ (Evrigenis 2008, XII). Из препознавања страха и могућности да нам неко науди почиње борба за успостављање права и политичких институција. Страх да би нам неко могао наудити, емоција која покреће нашу забринутост за наше очување и безбедност, постаје непријатељ, тачка окупљања за политичку свест, будност и смислену колективну акцију. Чак ни овај непријатељ није универзалан, јер супротставља оне који се противе чињењу штете онима који прете да је нанесу или је наносе (Evrigenis 2008, XVIII).

Елементи теорија завере често имају трансиисторијски и транскултурни карактер, попут страха од контроле ума, страха од повређивања деце, затим, страха од поткопавања моралних норми које се сматрају фундаменталним у одређеним друштвима и страха од друштвених и политичких промена (Piraino, Pasi & Asprem 2023, 3, 5). Ова заједничка места, укључујући сексуалне девијације и злостављања, ритуална убиства невине деце, могу се видети у примерима као што је Баханалијска афера у старом Риму 186. године пре нове ере, у Енглеској у 12. веку са Вилијамом из Норвича, у Италији у 15. веку, када се разматра случај Симона из Трента. Постоји и плодно тло за теорије завере, као одраз страха од друштвених и политичких промена, око Француске револуције или чувених *Пройокола сионских мудраца*, који су објављени у Русији 1903. године и сматрани наводном јеврејском завером против традиционалног друштва. Иако је брзо доказано да је текст фалсификат, „машта, жеља за веровањем и политички покрет били су неопходни“ (Piraino, Pasi & Asprem 2023, 1, 5).

Примећено је да се теорије завере често буде у временима друштвених криза, када се јављају несигурност, страх и потреба да се пронађе „кривац“ за непријатне догађаје. Страх, који је често у сржи теорија завере, првенствено је страх од „Другог“, који није правилно схваћен, недовољно познат и буди сумњу јер је другачији. „Други“ може бити унутар самог европског друштва (као што су јеретици, Јевреји, маргиналне групе) или „Други“ ван европског света (ислам). На овај начин, неке теорије завере, засноване на страху од „Другог“, могу се пратити као континуитети или феномени дугог трајања од средњег века, као што су теорије завере везане за Јевреје и ислам (Kulenović i Popović 2025, 99).

Када је реч о епидемијама, непогодама и глади, о њима сведоче сачувани извори који говоре о осећањима које оне изазивају, пре свега страхови и стрепње, те осећање ужаса и панике, индивидуалне и колективне. Страхови који су дневни и оправдани, и њима блиски бојазан, страва и ужас, те стрепња, забринутост, зебња, тескоба и анксиозност у размишљању о будућности, представљају свакодневицу људи и нужно је степеновати их према важности. Психолози страх сматрају осећањем које се јавља када особа процени да га неко други или нека ситуација угрожава, да се не може супротставити тој сили и да не може побећи. „Колективна паника наступа када се у групи људи суочених са угрожавајућом ситуацијом, једна особа окреће само сопственом спасавању, те се такво хаотично понашање преноси на све друге. Стање потпуног ужаса, престрављености је потпуно парализује, јер је процена да је бекство немогуће, тако да и особа и група бирају пасивност као стратегију понашања“ (Мргић 2021; Delimo 1982, 19-24).

Примери из европске и српске позносредњовековне историје

Често се у историографији имплицира да је у европском контексту развијено противљење исламу који се схвата као спољни непријатељ, и јеврејству, које се сматра унутрашњим. Доба крсташких ратова за Свету земљу (1095–1291) и Реконкисте Иберијског полуострва (711–1492) добили су идеолошки легитимитет услед говора мржње против „муслиманских неверника“, а антиисламска осећања пратили су погроми над Јеврејима који живе у Европи,

за које се говорило да осујећују борбу против ислама, који је непријатељ хришћана. Данашње теорије завере такође у себи имају елементе „завереничке расизације“ исламофобије и антисемитизма, комбиноване на различите начине. Тако постоје тврдње о наводној јеврејској светској доминацији и о великом муслиманском „преузимању“, те преобликоване теорије белог геноцида у којој су јеврејско и муслиманско деловање заменљиве или приказане као две завере с намером коначног уништења Запада (Önnerfors & Krouwel 2021, 4-5; Kulenović i Popović 2025, 109).

На средњовековном Западу постојале су групе које су биле прогоњене и свргнуте у простор социјалне искључености: јеретици, губавци, Јевреји, врачари, „содомити, инвалиди“, странци, декласификовани. Ново друштво западног хришћанства, створено у периоду XI–XII века, било је немилосрдно према онима који се нису уклапали у устаљени поредак и онима које није желело да прими у своје окриље. Однос према овим групама био је мешавина мржње и дивљења, страха, држања на дистанци, али ипак уз потребу да ове групе остану у близини. Када су у питању Јевреји, током Другог крсташког рата, 1146. године, први пут су оптужени за ритуално убиство, односно убиство хришћанског детета, и за скрнављење хостије; током Велике куге 1348. године, Јевреји су погубљени на многим местима, оптужени за тровање бунара (Le Goff 1974, 362-371; Le Goff 1992, 322; Kulenović i Popović 2025, 110). Један од примера неоснованих тврдњи у вези са социјално искљученим групама може се видети у наводима Ирвена М. Резника, који износи да је у књизи *Etsi Judeos* папа Иноћентије III, противник Јевреја широм Француске, називајући их бескрупулозним зеленашима, лоповима, богохулницима и тајним убицама хришћана, додао ничим основану жалбу да „на дан Васкрсења Господњег“, тј. на Ускрс, након што приме евхаристију, „Јевреји терају ове жене“, односно хришћанске дојиље, „да сипају своје млеко у латрину три дана пре него што поново доје децу“ (Resnick 2024, 465; Kulenović i Popović 2025, 110).

Као резултат агресија које су задесиле становништво Запада од 1348. до почетка 17. века, настао је психолошки шок у целокупном друштвеном механизму и формирало се „царство страха“, које је претило опстанку друштвене заједнице са могућношћу изазивања неприлагођености, мисаоне и афективне регресије, бројних фобија, прекомерне негативности и очаја. У својим проповедима Црква је указивала на опасне непријатеље човека, Сатану и његове

помагаче, и разоткривала их. Тако је настао списак његових зала и помагача: Турци, Јевреји, јеретици, жене (првенствено вештице). Инквизиција је сматрала спасоносним оптуживати и суочавати се са непријатељима Божијим, и фокусира се на жртвене јарце, јеретике, вештице, Турке, Јевреје итд. и на сваког хришћанина, који, ако није пажљив, може постати Сатанин помагач (Delimo 1982, 18-19). Када је реч о колективним страховима, може се говорити о реакцији гомиле коју је обузела паника или која је изненада ослободила своју агресивност, а карактеристике психологије гомиле су превртљивост, апсолутни карактер њених судова, слабљење или губитак критичког духа, пад или нестанак осећаја личне одговорности итд (Delimo 1982, 12-13). Теорије завере су често повезане са колективним страховима (Kulenović i Popović 2025, 110).

Разматрајући континуитете и дисконтинуитете који карактеришу премодерна и модерна непријатељства према исламу,¹ Тод Х. Грин даје мишљење да постоји дисконтинуитет средњег века и ране модерне епохе, који укључује отворена теолошка тумачења ислама постојећа у средњем веку, као што је уобичајено средњовековно уверење да је ислам облик хришћанске јереси. Када се улази у рани модерни период, западни критичари су много мање забринуте за демонизацију ислама како би промовисали и заштитили одређену верзију ортодоксног хришћанства. Важан континуитет се односи на политичко образложење иза представљања муслимана као крајњих непријатеља. Страх од муслимана постоји на Западу од средњег до 21. века, јер су муслимани сматрани значајним препрекама и претњама изградњи и очувању западних царстава и нација. „Једноставно речено, западне перцепције муслимана као верских и политичких ривала покрећу већину антагонистичких тумачења ислама кроз историју, при чему политичка образложења све више доминирају над верским у модерном периоду“ (Green 2015, 35-36).

Са становишта савремене антропологије, Владимира Илић сагледава страх од странаца данас, а неке паралеле са прошлим временима могу се приметити: „[...] параноја [се] може посматрати као део људске свакодневице западне културе, а као таква би се најопштије могла дефинисати као ‘неосновани страх да неко жели

¹ Цветан Тодоров анализира проблем страха који Запад гаји према исламу и као аутор је отворен за тврдње о културним разликама. Позивајући се на историју, антропологију и политику, и наводећи примере, Тодоров тврди да Запад мора да превазиђе свој страх од ислама ако жели да избегне издају вредности које тврди да штити (видети Todorov 2018).

да нам нашкоди, било физички, психички, материјално или како другачије“ (Пић 2014а, 35). Постоје претње, како наводи ауторка,

„промовисане како кроз медијске извештаје, тако и кроз производе популарне културе, (...) претње које потичу од непознатих људи, тзв. странаца. Штавише, сама чињеница да странци као такви постоје, представља се као претња истим, малопређашње поменутиим средствима. Дакле, могуће је разликовати врсту претње као предмета страха од ‘врсте’ странаца као предмета страха (...) Даље се намеће питање: Ко су ти странци који могу бити извор претње, те и предмет страха тзв. обичних људи? Генерално посматрано, то могу бити било које особе перципиране као ‘други’, било према националној, класној, полној/ родној, расној или каквој другој разлици у односу на субјект идентификације. Међутим, под странцима ће се овде подразумевати било која непозната особа са којом појединац добровољно ступа у контакт (...) Јавља се страх од тих странаца у којима је отеловљена неизвесност узрокована непознатљивошћу последица нечијег деловања на будућност (...) Један од разлога појаве страха, или, пак, један од механизма његовог одржавања међу људима јесте недостатак поверења. Сматра се да је страх пропорционалан смањењу поверења“ (Пић 2014а, 35-36).

Када је у питању страх од вештица / вештаца, у средњем веку постојале су оптужбе за употребу магије за доношење штете, а као политичко оружје коришћене су за подстицање свађа унутар породица, пребацивање кривице за изненадну смрт или мистериозну болест владара, потврђивање ауторитета једног од њих, или уклањање министара. Друга категорија акција против осумњичених злих вештица / вештаца састојала се од локалних суђења и акција руђе, и овде поново постоји низ епизода. Жене су погубљене због бављења магијом у Келну 1075. године, Генту 1175. године, у Француској 1190. и 1282. године и у Аустрији 1296. године. Већина ових случајева укључивала је једну или две жртве, али постоји летопис који помиње спаљивање тридесет жена у једном дану у југоисточној аустријској покрајини Штајерској током 1115. године, због незабележеног прекршаја који је, с обзиром на казну, вероватно

био врачање. Свештеник је спаљен као вештац у једном вестфалском граду око 1200. године. Чини се да су сва ова погубљења била легална, али поред тога било је и линчовања, посебно је озлоглашен случај у Фрајзингу у Баварској 1090. године када су три жене спаљене живе од стране својих сељачких комшија, који су их окривили за тровање људи и уништавање усева. Бискуп Агобард од Лиона објавио је сада познату проповед о убиствима од стране руђе током 810-их година људи осумњичених да су користили магију да би изазвали олује које су уништавале усеве и епидемије међу људима. У Данској су 1080. године жене такође биле окривљене за лоше време и болести. Средњовековна Русија је изгледа била посебно склона таквим реакцијама, а низ извештаја између 1000. и 1300. године сведочи о убијању старијих људи, са или без законске санкције, од стране гомиле која их је кривила за изазивање неуспеха усева и тако изазивање глади: ова реакција је изумрла до раног модерног периода када су суђења вештицама била на врхунцу другде у Европи. Око 1080. године, краљ Вратислав II од Бохемије наводно је подржавао свог брата, прашког бискупа, у кажњавању појединаца оптужених за коришћење магије за изазивање лудила и олуја, као и за крађу млека и жита других пољопривредника. Према овом извештају, он је одсекао главе или спалио мушке осумњичене и удавио жене, укупно преко стотину (Hutton 2017, 154-155).

О појави страха писали су и византијски интелектуалци, а њихова полазишта заснивала су се на делу позноантичког аутора Немесија, с краја 4. века. На њега се ослањао Јован Дамаскин, византијски богослов и светац који је живео у 7. и 8. столећу. Дамаскин је разликовао шест категорија страха: оклевање, устручавање, страх да се нешто предузме; страхопоштовање, морални страх, стид, страх од срамоте; срамота, стид, скрнављење, страх да се учини нешто нечасно; страх, односно запрепашћеност проузрокована сучељавањем са утварама; страва, страховање пред аветима; узрујаност, патња, страх од неуспеха. Василије Велики разликовао је добар страх, страх од Бога који доноси спасење, и недостојни, узрокован тривијалним недостатком среће. Јован Лествичник, који је живео крајем 6. и у 7. веку, сматрао је страшљивост потомком таштине и кћери неверја, детињастом нарави у сујетној старој души, опасношћу на коју се мисли пре него што настане, тренутним осећањем срца које дрхти и тугује због неизвесних и могућих догађаја, лишеношћу чврстог поуздања у Бога. Стога је, према Лествичнику, страст страшљивости

последњи изданак гордости, фобично стање, а прамет фобије је демон, мрак, пусто место. Максим Исповедник и Симеон Нови Богослов писали су о страху од Бога као о потпуном и драговољном потчињавању Богу. Приземнија схватања страха, блиска животним тегама, такође су постојала, попут излагања Кекавмена из 11. века. Византинци су схватили да су окружени природним појавама које могу бити погубне, као што су земљотреси, олујне буре, скакавци, а плашили су се и политичких метежа, најезди непријатеља, побуна, друштвених немира (Radić 2000 1, 11-15). Постојао је страх од болести и епидемија, које су изазивале смртност новорођенчади и деце, зараза у војсци, куге, чија је настрашнија пандемија била средином 14. века (Црна смрт), најезди Кумана, Турака Селдука, упада Татара, Каталанске компаније, глади, земљотреса и помрачења, пожара, комета, великих хладноћа, враџбина, демона, чудноватих појава и, на крају, страх од Турака (Radić 2000 1, 91-172; Radić 2000 2, 29-70, 108-120, 201-240). Како наводе Синиша Мишић и Катарина Митровић,

„Сва средњовековна друштва, па тако и српско, била су изложена сталним епидемијама разних заразних болести, од којих је куга била најсмртоноснији и најстрашнији јахач апокалипсе. Поред великих епидемија куге, као што је она из 1347–1352. године која је однела четвртину европског становништва, било је и области где се ова болест спорадично појављивала током целог средњег века. Једно од таквих подручја био је и простор између Ниша и Софије. Са друге стране, током средњег века становништво су косиле и дифтерија, колера, као и болести изазване нездравим ваздухом и водом. Околина Скадарског језера била је позната по овим болестима. Непогоде, глад, епидемије често су пратиле ратна збивања, што је само појачавало утисак катастрофе. Неки од најпотреснијих записа средњовековне писане речи управо су настали на ове теме. Само да подсетимо на старца Исаију. Најтежи су били грађански ратови јер су ангажовали све снаге и окупирали целу територију једне земље. Од друге половине XIV века ратови са Турцима попримају размере катастрофа јер они нападају села и одводе становништво у ропство. Тиме се ремети производња житарица, а сеоско

становништво бежи у градове. Ове походе често прате епидемије, као што је случај са појавом куге 1456. године испод Београда“ (Мишић и Mitrović 2021, 7).

Када је реч о глади, као феномену заједничком за сва средњовековна друштва, услед поремећаја осетљиве равнотеже у производњи житарица, у српским средњовековним земљама главни узроци били су природне катастрофе (суше, поплаве, град), ратови и епидемије (пре свега куга). У случају природних катастрофа, поред навода у изворима, важно је сагледати климатске карактеристике подручја, регионалне разлике и рељеф, као и производне капацитете пољопривредника. Највећи узрок глади били су ратови, посебно грађански ратови, као и ратови са Турцима, док су епидемије су обично пратиле војске и ратове (Мишић 2021, 20-21). Подаци из извора, малобројни и спорадични, сачувани су из периода касног средњовековља (XIII–XV столеће). Скоро у свакој деценији у просеку била је једна гладна година, и скоро да није било покољења које се није суочило са глађу. Услед глади долазило је до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву. Сведочанство колективног сећања на гладне године у српској историји је велики број пословица у којима се помиње ова пошаст (Radić 2021, 23). Према Јелени Мргић:

„ (...) емоционална историја пружа солидну основу да се већ добро познати, а оскудно сачувани, писани извори наново ишчитају и да се обрати пажња на речник емоција који је тада постојао, без присиле да се саобрази са данашњом лепезом освешћених емоција. Глад је била свеprisутна и честа могућност и давала је основа за страх и стрепњу у погледу преживљавања претежно већ потхрањеног становништва, док су болести, понајпре куга, корачале са војскама ‘разних језика’. Невидљив убица, попут овог данашњег, косио је немилице и стратегије су, може се приметити, биле подоста сличне – забрана путовања и кретања, изолација и одвајање болесних од здравих, уз стрепњу од заразе, од несташице хране, јер су и трговина и саобраћај доживели крупне потресе и скоро потпуно замирање“ (Mrgić 2021, 67).

Када је реч о страху од јеретика и решавању њиховог питања у српској средњовековној држави, у *Живоју Свештој Симеона Сшефана Првовенчаног* (српски велики жупан од 1196, краљ 1217–1228) наводи се да је Стефан Немања (српски велики жупан (1166/1168–1196) кажњавао богумиле смртном казном спаљивањем.²

Страх од монголске најезде у Европи описује Александар Узелац: „Два поетска дела о страдању Угарске, настала непосредно након монголског повлачења – *Анонимна йоема* и *Ламенти* (Planctus, тј. „Плач“) пружају изузетно мало историјских података али осликавају татарски страх у очима савременика“ (Uzelac 2023, 17). Строга војна дисциплина Монгола заснивала се, између осталог, на страху, а њихова вештина ратовања увела је психолошку страну рата, попут систематског ширења масовног страха кроз масовно уништавање и покоље, остављајући најпогубнији утисак на савременике. Западни савременици истицали су суровост Монгола, уз оптужбе за канибализам и тврдње неких аутора да Татаре у походима прате псоглави канибали којима дају месо старих и ружних жена, а да су младим девојкама одсецане дојке, које су биле посланица за њихове вође. Претходно наведено представља одраз тадашњих страхова и стрепњи које су се везивале за Монголе, попут њиховог алегоријског повезивања са нечастивим силама (Uzelac 2023, 24-25). Било је, према Узелцу, и другачијих реакција: „Иако су одједи монголских ратних дејстава у јужноруским земљама почетком 1240. године стигли до Далмације, Тома Архиђакон приметио је да су се у то време људи више плашили атмосферских појава него Монгола. Према његовим речима: „Трећег дана месеца јуна 1239. године дошло је до чудесног и застрашујућег помрачења Сунца. Цело се Сунце помрачило, уместо ведрога неба настала је тама и појавиле су се звезде на небу као да је ноћ, а нека повећа звезда светлела је крај Сунца са западне стране. Толики је страх обузео све да су вичући трчали на све стране, као полудели, мислећи да је наступио смак света. Иако је то помрачење било видљиво у читавој Европи, кажу да се у Азији и Африци није видело. А исте (тј. почетком наредне) године могла се видети звезда

2 „Као некада пророк Илија, који је устао на бестидне јереје, и он избличи безбоштво њихово, и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим. Учитељу и начелнику њихову језик уреза у грлу његову, што не исповеда Христа, сина Божјег“. Види: Stefan Prvovečnačni. *Sabrani spisi. Život svetog Simeona*, глава VI, https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_03_c.html (pristupljeno 20.1.2024).

репатица, заправо комета која се појавила на северу, као да је над Угарском краљевином и задржала се много дана као да је знамење нечега великог. Тих дана су се, наиме, рашириле гласине да је пошасно племе Татара већ напало границе хришћанске екумене у крајевима Рутеније. А многи су мислили да је то шала“ (Uzelac 2023, 142; види Тома Архиђакон 2003, 197). Узелац такође наводи:

„У атмосфери општег страха и надолазеће опасности, фрустрације хришћанске Европе су се испојиле на ‘унутрашњем непријатељу’ – Јеврејима. Корене јудеофобије у монголском контексту вероватно је представљала верзија Псеудо-Методијевог пророчанства Петра Коместора из 12. века који је у својој *Црквеној историји*, нечисте народе, које је затворио Александар, представио као ‘Десет изгубљених племена Израиљевих’, што је усвојио и Матеј Париски у свом опису Татара. Писмо анонимног угарског епископа које је (погрешно) сведочило да су Татари преузели елементе јеврејске културе, вероватно је такође нехотично подгрејало ова осећања (...) Попут хришћана који су две деценије раније веровали у ‘војску краља Давида’, поједини Јевреји су такође полагали наде у Монголе из есхатолошких разлога. Оне су биле засноване на томе што се њихов долазак поклапао с крајем петог миленијума по јеврејском календару (1240. година према хришћанској ери)“ (Uzelac 2023, 218-219).

Даље, према Узелцу, „прва директна последица монголског ‘тоталног рата’ која је савременицима упала у очи биле су размере разарања и страховите људске жртве (...) Избегличка криза је услед масовности ових покрета и тешких животних услова присилно расељених, вероватно имала знатног утицаја на демографску катастрофу. Несреће које су уследиле после монголског повлачења нису биле ништа мање страховите. Тома Архиђакон помиње три пошасте које су једна за другом погодиле земљу. Прва пошаст била је рат, односно монголска пустошења. Друга је била глад која је завладала после монголског повлачења због тога што сељаци услед ратних околности нису могли да засеју поља нити да уберу претходну жетву. Трећа су биле дивље звери – чопори вукова који су отворено упадали у куће и нападали не само жене и децу, већ и наоружане људе“

(Uzelac 2023, 244-245). Говорећи о последицама монголске најезде по Угарску, Узелац наводи „да су демографске последице биле толико страховите, да би једино могле да се упореде с епидемијом Црне смрти средином 14. века“ (Uzelac 2023, 246). Између осталог, страх од татарског кана Ногаја и сама татарска претња делом су утицали на зближење Србије и Византије 1298. године, у време владавине краља Стефана Милутина (1282–1321) тј. услови за српско-византијске преговоре настали су услед унутрашњег сукоба међу Татарима који је водио слабењу утицаја кана Ногаја у југоисточној Европи (Uzelac 2015, 227). Пре тога, Татари су продрли у Бугарску и угрожавали област краља Стефана Драгутина (српски краљ 1276–1282, „сремски краљ“ 1282–1316). Бугарске осамостаљене области признавале су врховну власт татарског кана Ногаја. Видински кнез Шишман је уз помоћ Татара продро у Србију и допрли су до Пећи, где су доживели пораз. Краљ Милутин се нагодио са Шишманом, па се Ногај спремао да нападне Србију, али је српско посланство одвратило кана од напада. Милутин је на татарски двор као таоце послао сина Стефана и део угледне властеле, који су ту пребивали до 1299, када је Ногај умро (Blagojević 1989, 108).

Када је настајала османска држава на Балкану, једна од последица османлијских освајања, можда и од већег значаја од контроле над територијом, била је настанак једне врсте метафизичког феномена који је прелазео границе хришћанских држава. „Страх из-маиљићански“, или „страх од Турака“ је оставио дубоки траг у менталитету средњовековних хришћана различите друштвене, културне или етничке припадности. Ова појава је у другој половини XIV века од индивидуалног осећања постала обележје опште друштвене климе на Балкану. Тактика застрашивања, примењивана као једна од одлика турског ратовања, која би се данас назвала психолошким ратом, допринела је да Османлије дестабилизују регион и ослабе границе области које су улазиле у њихове освајачке и пљачкашке планове. Принудне миграције, депопулација области и насељавање анадолских номада утицали су да демографска и етничка слика Балкана полако иде у корист исламских освајача. Када су српске земље почеле да осећају утицај „страха од Турака“, немањићко царство бројало је своје последње дане, а психолошки непријатељ, озбиљнији од оних који су били његов креатор, тј. Османлија, дефинисао је политику и концепцију одбране територија које су улазиле у састав државе српских обласних господара (Šuica

2006, 94-95). „Страх турски“ трајао је дуго времена и оставио неизбрисиви траг у временима која су уследила, у првом реду после Косовске битке. Ниједан друштвени слој и ниједан регион не само српских држава, већ и читавог Балкана, није био поштеђен осећања несигурности, стрепње и искуственог доживљаја (Šuica 2006, 119). Александар З. Савић тумачи смисао терминологије којом су у византијским и српским средњовековним изворима називане Османлије, у контексту „слике Другог“:

„(...) егзоними ‘Исмаиљанин’ и ‘Агарен’ означавали су муслимане без обзира на етничку припадност – модел који је вероватно био усвојен међу Србима. Међутим, ислам као такав изгледа да није од икакве важности за наше књижевнике: иако су једногласно прогласили веру главном линијом разлике између себе и освајача, истински „исламске“ особине ових других не долазе до изражаја. За писце и њихову образовану сабраћу, име ‘Исмаиљан’ је вероватно изазивало асоцијације на антиисламске трактате или друга полемички интонирана дела која су у то време кружила на грчком, као и на словенском језику (...) Поред ‘Исмаиљана’ и ‘Агарена’, сусреће се и пар правих етнонима, наиме, ‘Персијанац’ и ‘Турчин’. У списима који славе Лазарев спомен, ови други се понекад користе као допуна прва два, али се у целини срећу релативно ретко. Чак и у обимнијем корпусу касносредњовековних списа јужнословенског порекла, архаични маркер ‘Персијанац’ изгледа да не стоји ништа боље; заузврат, ‘Турчин’ је релативно добро посведочен у низу наративних извора, натписа, маргиналних белешки, а такође и дипломатског материјала. Па ипак, упркос хировима именована, дихотомија која је преовлађивала (...) остала је на месту: страни Други је био инхерентно супротстављен ‘деци отачаства’, која су се трудила да заштите светост њених граница од уљеза (...) Може се тврдити да је Други који произилази из релевантног изворног корпуса заправо резултат разних дехуманизујућих увреда које, заједно, представљају много више од случајног погрдног вређања. Наиме, ‘Исмаиљани’ се доживљавају као средство Божјег гнева усмереног против Срба који су морали да трпе последице својих недела

како би пронашли начин да се искупе за њих.“ (Savić 2024, 202-207).

Закључак

Емоције представљају, према неким ауторима, емоционална стања као последица реакције на ситуације, чинове и објекте из социокултурног контекста, који повратно регулише емоционално изражавање. Осећања се могу сматрати културним производима који имају улогу у конструисању моралне заједнице и њихово исказивање је вид културног саобраћања. Путем колективних представа се изражава колективна стварност једног народа и његовог духовног искуства. Друштва такође могу развити колективну емоционалну оријентацију. Овај процес је настао услед одређених заједничких искустава, социјализације и услова у друштву, који укључују изложеност заједничким информацијама, дискурсима, симболима, моделима, епистемичким ауторитетима, нагласцима, вредностима, нормама, наративима, веровањима, ставовима, утицајима и учењу. На овај начин јављају се одређене емоције које постају врста колективне емоционалне оријентације. Страх се шири и кроз обрасце понашања, како чланови групе утичу једни на друге путем моделирања и имитације у различитим јавним ситуацијама. Када је реч о епидемијама, непогодама и глади, о њима сведоче сачувани извори који говоре о страховима и стрепњама, осећањима ужаса и панике, индивидуалне и колективне. Страх, који је често у сржи теорија завере, првенствено је страх од „Другог“, који није правилно схваћен, недовољно познат и буди сумњу јер је другачији. „Други“ може бити унутар самог европског друштва (као што су јеретици, Јевреји, маргиналне групе) или „Други“ ван европског света (ислам). На овај начин, неке теорије завере, засноване на страху од „Другог“, могу се пратити као континуитети или феномени дугог трајања од средњег века, као што су теорије завере везане за Јевреје и ислам. Сви ови страхови су заједнички и за европске земље, укључујући Запад и Византију, и за српске средњовековне територије, тако да смо у овом раду испратили, у основним цртама, манифестације колективних страхова од унутрашњег или спољнег непријатеља (јеретика, Јевреја, Татара, Турака), глади, епидемија и других средњовековних *шошаси*.

Литература

Blagojević, Miloš. 1989. *Srbija u doba Nemanjića: od kneževine do carstva: 1168–1371*. Beograd: Vajat „Beograd“.

Bošković, Sanja. 2014. *Kosovski kulturološki mit*. Beograd: Službeni glasnik.

Bourke, Joanna. 2005. *Fear: a cultural history*. Emeryville: Shoemaker & Hoard.

Delimo, Žan. 1982. *Strah na zapadu: XIV–XVIII veka: opsednuti grad*. [Preveo Zoran Stojanović]. Vrnjačka banja: Zamak kulture.

Dirkem, Emil. 2007. *Društvo je čoveku Bog*. Izbor, prevod i predgovor Aljoša Mimica. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.

Evriginis, Ioannis D. 2008. *Fear of Enemies and Collective Action*. New York: Cambridge University Press.

Furedi, Frank. 2005. *Politics of Fear*. New York: Continuum.

Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: selected essays*. New York: Basic Books, Inc.

Geertz, C. 1975. On the Nature of Anthropological Understanding: Not extraordinary empathy but readily observable symbolic forms enable the anthropologist to grasp the unarticulated concepts that inform the lives and cultures of other peoples. *American Scientist* 63 (1): 47-53. <http://www.jstor.org/stable/27845269>

Green, Todd H. 2015. *The Fear of Islam: An Introduction to Islamophobia in the West*. Minneapolis: Fortress Press.

Hutton, Ronald. 2017. *The witch: a history of fear from ancient times to the present*. New Haven: Yale University Press.

Ilić, Vladimira. 2014. *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

Ilić, Vladimira. 2014a. Strah od stranaca kao prevencija opasnosti: primer filma ‘Taken’ (2008). *Antropologija* 14 (1): 33-47.

Jarymowicz, Maria & Daniel Bar-Tal. 2006. The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*. 36: 367-392.

Kulenović, Nina. 2016. *Objašnjenje u antropologiji: istorijski kontekst*.

Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika: Dosije studio.

Kulenović, Nina. 2017. *Objašnjenje u antropologiji: polemike*. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika: Dosije studio.

Kulenović, Nina i Miroslav M. Popović. 2025. A Critical Overview of Basic Theoretical Perspectives on Some Historical Examples of Conspiracy Theories. *Etnoantropološki problemi*. 20 (1): 93-122.

Le Goff, Jacques. 1992. *Medieval Civilization 400–1500*. Translated by Julia Barrow. Oxford, UK, Cambridge USA: Blackwell.

Markus, Hazel Rose and Shinobu Kitayama. 1994. A Collective Fear of the Collectove: Implication. *Personality and Social Psychology Bulletin*: 568-579.

Mišić, Siniša i Katarina Mitrović. 2021. „Predgovor“. U *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja (epidemije - nepogode - glad): zbornik radova*. (ur.) Siniša Mišić, Katarina Mitrović, 7-8. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.

Mišić, Siniša. 2021. „Glad u srednjovekovnim srpskim zemljama – uzroci i posledice: prilog metodologiji istraživanja“. U *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja (epidemije - nepogode - glad): zbornik radova*. (ur.) Siniša Mišić, Katarina Mitrović, 9-21. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.

Mrgić, Jelena. 2021. „Živeti u srednjem veku: neka razmatranja o strepnjama i strahovima od gladi, bolesti i smrti“. U *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja (epidemije - nepogode - glad): zbornik radova*. (ur.) Siniša Mišić, Katarina Mitrović, 57-70. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Önnerfors, Andreas; André Krouwel. 2021. „Between internal enemies and external threats: how conspiracy theories have shaped Europe – an introduction“. In *Europe: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. (eds.) Önnerfors Andreas; André Krouwel, 1-21. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Piraino, Francesco, Marco Pasi & Egil Asprem. 2023. „Introduction: Religious Dimensions of Conspiracy Theories“. In *Religious Dimensions of Conspiracy Theories: Comparing and Connecting Old and New Trends*. (eds.) Francesco Piraino, Marco Pasi & Egil Asprem, 1-11. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Radić, Radivoj. 2000. *Strah u poznoj Vizantiji: 1180–1453*. 1. Beograd: Stubovi kulture.

Radić, Radivoj. 2000. *Strah u poznoj Vizantiji: 1180–1453*. 2. Beograd: Stubovi kulture.

Radić, Radivoj. 2021. „Jer takva glad bi po svima krajevima: glad u srpskim zemljama XIII–XV veka“. U *Pošasti na tlu srednjovekovnih srpskih zemalja (epidemije - nepogode - glad): zbornik radova*. (ur.). Siniša Mišić, Katarina Mitrović, 23-41. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.

Resnick, Irven M. 2024. A Wet Nurse Debate: Jews, Christians, and Later Medieval 'Racism'. *Medieval Encounters* 30 (2024): 465-504.

Savić, Aleksandar Z. 2024. “Neznabošci dođoše u dostojanje tvoje” (Ps 78, 1): identitet i drugost u srpskom političkom diskursu epohe osmanskih osvajanja. U *Politički okviri kolektivnih identiteta: svedočanstva srpskog srednjovekovlja*. (ur.) Smilja Marjanović Dušanić, Nebojša Porčić, Zorica Vitić, Aleksandar Z. Savić, 77-114. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.

Stefan Prvovenčani. *Sabrani spisi. Život svetog Simeona*, glava VI, https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_03_c.html (pristupljeno 20.1.2024).

Šuica, Marko. 2006. Pripovesti o srpsko-turskim okršajima i „strah od Turaka“ 1386. godine“. *Istorijski časopis* 53: 93-122.

Todorov, Cvetan. 2018. *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Karpos: Loznica.

Toma Arhiđakon. 2003. *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol. Studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić. Split: Književni krug.

Uzelac, Aleksandar. 2015. *Pod senkom psa: Tataři i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*. 1. izd. Beograd: Utopija.

Uzelac, Aleksandar. 2023. *Od Urala do Carigrada: mongolski pohod na Evropu: (1236–1243)*. Beograd: Istorijski institut.

Weiss, Max. 2012. „Introduction: Fear and Its Opposites in the History of Emotions“. In *Facing Fear: the History of an Emotion in Global Perspective*. (eds.). Michael Laffan, Max Weiss, 1-9. Princeton: Princeton University Press.

Žikić, Bojan. 2018. *Antropologija tela*. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju – Dosije studio.

Miroslav M. Popović

**Collective Fears in the Context of Social Sciences
and European and Serbian Late Medieval History:
Basic Interpretations and Facts**

In this paper, the author seeks to provide an overview by first explaining the concepts of fear and collective fears, that is, how they are interpreted within the social sciences and from a historical perspective, and then by illustrating, through European and Serbian examples from the late medieval period, the ways in which collective fears were manifested. The examples and interpretations presented in this article represent only one of several possible selections, intended to establish a foundation for the study of fear in late medieval European history. Particular attention is devoted to the fear of the Other, whether as an external or internal enemy, as well as to the fear of sudden extraordinary circumstances that brought death and material destruction, caused by disease and natural disasters.

Keywords: emotions, fear, collective fears, Middle Ages, Europe, Serbia.